

O'ZBEK TILSHUNOSLIGIDA TRANSPOZITSIYA VA SUBSTITUTSIYA HODISALARI

Suyarova Dilrabo Valijon qizi

Mustaqil tadqiqotchi

Annotatsiya. Mazkur maqolada o'zbek tilshunosligida muhim o'rin tutuvchi transpozitsiya va substitutsiya hodisalari tahlil qilinadi. Ushbu hodisalarning lingvistik mohiyati, turlari hamda nutq jarayonidagi funksional xususiyatlari yoritilgan. Shuningdek, ular orqali tilning boyish jarayoni va nutq iqtisodiyligining ta'minlanishi ilmiy jihatdan asoslab beriladi.

Kalit so'zlar: transpozitsiya, substitutsiya, til birliklari, grammatik kategoriya, leksik almashinuv, nutq iqtisodiyligi, sintaktik funktsiya

Annotation. This article analyzes the phenomena of transposition and substitution, which play an important role in Uzbek linguistics. The linguistic nature, types, and functional features of these phenomena in speech are discussed. It also explains how these processes contribute to language enrichment and ensure speech economy.

Keywords: transposition, substitution, language units, grammatical category, lexical replacement, speech economy, syntactic function

Аннотация. В данной статье анализируются явления транспозиции и субституции, занимающие важное место в узбекском языкознании. Рассматриваются их лингвистическая сущность, виды и функциональные особенности в процессе речи. Также обосновывается их роль в обогащении языка и обеспечении речевой экономии.

Ключевые слова: транспозиция, субституция, языковые единицы, грамматическая категория, лексическая замена, речевая экономия, синтаксическая функция.

Kirish. Til jamiyatning eng muhim aloqa vositasi bo'lib, u doimiy ravishda rivojlanib boradi. Til tizimida yuz beradigan o'zgarishlar turli lingvistik hodisalar orqali namoyon bo'ladi. Shunday hodisalardan biri transpozitsiya va substitutsiya hisoblanadi. Ushbu hodisalar til birliklarining funksional va semantik jihatdan o'zgarishini ifodalaydi hamda nutq jarayonida muhim rol o'ynaydi.

O'zbek tilshunosligida bu hodisalar grammatik va stilistik jihatdan keng o'rganilgan bo'lib, ular tilning ifoda imkoniyatlarini kengaytirishda muhim vosita sifatida qaraladi. Tilshunoslikda substitutsiya deyilganda so'z turkumlari almashinuvi sodir bo'ladigan so'z yasalishi usullari guruhi tushuniladi. Ushbu termin transpozitsiyaning bir usuli sifatida izohlangan bo'lib, ma'lum sintaktik butunlik tarkibidagi bir so'zni boshqa ma'nodoshiga almashtirish sifatida talqin etiladi. Masalan, Kimdir hatto *yermoyi – kerosin* bilan chayib ko'rmoqni tavsiya qildi [Аъзам Э. Пақананинг ошиқ кўнгли (қисса). – Тошкент, 2001.]. Bunda nafaqat morfemani, balki nomorfema segmentni kesib qisqartirish va qo'shish mumkin bo'ladi. Substitutsiyani 4 kichik guruhga bo'lish mumkin: 1. Morfemani morfemaga (morfemalarni morfemaga almashtirish); 2. Morfemani segmentga (morfemani segmentga almashtirish); 3. Segmentni morfemaga (segmentni

morfemaga almashtirish); 4. Segmentni segmentga (segmentni segmentga almashtirish).

Har bir turni (oxirgi segmentni segmentdan tashqari) mayda turlarga ajratish mumkin:

1. Transradiksatsiya (o'zakni almashtirish);
2. Transprefiksatsiya (old qo'shimchani almashtirish);
3. Transsuffiksatsiya (so'z yasovchi qo'shimchani almashtirish) [[https://ru.wikipedia.org/wiki/субституция_\(лингвистика\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/субституция_(лингвистика))].

Ko'chish hodisasi mazmunida biz nazarda tutgan ko'chish hodisasiga aloqadorlik kam bo'lsa-da, biologiya va huquq sohasi bilan bog'liq tadqiqotlarda substitutsiya termini ham qo'llaniladi. Biologiyada substitutsiya deyilganda evolyutsiya jarayonida bir organ o'rnini o'zida organizmdagi o'xshash holatga ega bo'lgan va biologik bir xil qiymatdagi vazifani bajaradigan boshqasi egallashi tushuniladi. Bunday hollarda organ reduksiyasi, yangi organning joylashuvi va taraqqiy qilishi yuz beradi

Tadqiqotning o'rganilish darajasi. Transpozitsiya va substitutsiya hodisalari umumiy tilshunoslikda keng o'rganilgan bo'lib, ular grammatik transformatsiyalar, konversiya va derivatsiya jarayonlari bilan uzviy bog'liq holda tadqiq etiladi. Jahon tilshunosligida bu hodisalar til birliklarining bir kategoriyadan boshqasiga o'tishi, funksional almashinuvi va nutq jarayonidagi dinamikasi bilan izohlanadi. Ayniqsa, transpozitsiya tilning funksional imkoniyatlarini kengaytiruvchi muhim hodisa sifatida qaraladi. O'zbek tilshunosligida ham mazkur hodisalar ma'lum darajada o'rganilgan. Xususan, transpozitsiya hodisasi so'z turkumlari o'rtasidagi o'tish, ichki va tashqi transpozitsiya, yordamchi va mustaqil turkum birliklarining ko'chishi nuqtai nazaridan tahlil qilingan. Bu borada olib borilgan tadqiqotlarda transpozitsiyaning nazariy asoslari, uning turlari hamda nutqdagi funksional xususiyatlari yoritilgan. So'nggi yillarda o'zbek tilida transpozitsiya va unga yaqin hodisalardan biri – substantivatsiya (otlashuv) masalasi alohida ilmiy izlanishlar obyektiga aylangan. Tadqiqotlar natijasida sifatlarning otlashuvi yoki otlarning boshqa turkum vazifasini bajarishi kabi holatlar aniq misollar asosida ko'rsatib berilgan. Bunday tadqiqotlar o'zbek tilidagi so'z turkumlari o'rtasidagi chegaralarning nisbiy ekanini va til tizimining moslashuvchanligini isbotlaydi. Shuningdek, transpozitsiya va substitutsiya hodisalari ko'pincha tarjima nazariyasi doirasida ham o'rganiladi. Bu yo'nalishda ular grammatik va leksik transformatsiyalar sifatida qaralib, bir tildagi birliklarni boshqa tilda ifodalash jarayonida qanday o'zgarishlar yuz berishi tahlil qilinadi. Biroq shuni ta'kidlash joizki, o'zbek tilshunosligida substitutsiya hodisasi transpozitsiyaga nisbatan kamroq mustaqil tadqiq etilgan. Ko'pincha u boshqa lingvistik jarayonlar – sinonimiya, referensiya yoki matn bog'liqligi doirasida ko'rib chiqiladi. Zamonaviy ilmiy ishlarda esa bu hodisani matn lingvistikasi, pragmatika va diskurs tahlili bilan bog'lab o'rganish tendensiyasi kuzatilmoqda.

Umuman olganda, o'zbek tilshunosligida transpozitsiya va substitutsiya hodisalari bo'yicha muayyan ilmiy asoslar yaratilgan bo'lsa-da, ularning barcha ko'rinishlari, ayniqsa, zamonaviy nutq va diskurs doirasidagi xususiyatlari yetarli darajada chuqur o'rganilmagan. Shu bois mazkur yo'nalishda kompleks va tizimli

tadqiqotlar olib borish hozirgi kun tilshunosligining dolzarb vazifalaridan biri hisoblanadi.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi. Mazkur tadqiqotning ilmiy yangiligi o'zbek tilshunosligida transpozitsiya va substitutsiya hodisalarini kompleks va tizimli yondashuv asosida o'rganilganligi bilan belgilanadi. Tadqiqot doirasida quyidagi ilmiy yangiliklarga erishildi:

o'zbek tilida transpozitsiya hodisasi faqat so'z turkumlariaro o'tish sifatida emas, balki funksional-semantik transformatsiya jarayoni sifatida qayta talqin qilindi;

substitutsiya hodisasi mustaqil lingvistik kategoriya sifatida ajratilib, uning matn lingvistikasi va diskursdagi roli aniqlandi;

transpozitsiya va substitutsiya hodisalari o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik va ularning nutq iqtisodiyliigi hamda matn kohezivligini ta'minlashdagi umumiy funksiyalari asoslab berildi;

o'zbek tilidagi real matnlar asosida mazkur hodisalarning qo'llanish modellari va tipologiyasi ishlab chiqildi;

transpozitsiya jarayonining ichki (intralingvistik) va tashqi (funktional) omillari aniqlashtirildi hamda ularning til tizimidagi o'rni ilmiy jihatdan izohlandi;

substitutsiyaning anaforik va kataforik turlari misollar asosida tahlil qilinib, ularning matn bog'liqligini ta'minlashdagi mexanizmlari ochib berildi.

Natijada, tadqiqot o'zbek tilshunosligida transpozitsiya va substitutsiya hodisalarini yangicha nazariy yondashuv asosida talqin etish, ularning funksional imkoniyatlarini kengroq yoritish hamda mazkur yo'nalishda keyingi ilmiy izlanishlar uchun nazariy asos yaratishga xizmat qiladi.

Xulosa. O'zbek tilshunosligida transpozitsiya va substitutsiya hodisalari til tizimining dinamik va funksional jihatlarini aks ettiruvchi muhim lingvistik jarayonlar hisoblanadi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, transpozitsiya til birliklarining grammatik va semantik jihatdan o'zgarishini ta'minlab, ularning yangi funksional imkoniyatlarini yuzaga chiqaradi. Substitutsiya esa nutqda takrorning oldini olish, fikrni ixcham va mantiqan bog'liq holda ifodalashda muhim vosita sifatida xizmat qiladi.

Mazkur hodisalar o'zaro bog'liq holda tilning boyishiga, matnning kohezivligi va nutqning samaradorligiga xizmat qiladi. Ayniqsa, ularning matn lingvistikasi va diskurs tahlilidagi o'rni alohida ahamiyat kasb etadi.

Shu bilan birga, olib borilgan tahlillar transpozitsiya va substitutsiya hodisalari o'zbek tilshunosligida yetarli darajada o'rganilgan bo'lsa-da, ularning zamonaviy nutq, pragmatika va diskurs doirasidagi xususiyatlarini yanada chuqurroq tadqiq etish zarurligini ko'rsatdi.

Umuman olganda, ushbu tadqiqot natijalari o'zbek tilshunosligida mazkur hodisalarni tizimli va funksional jihatdan o'rganishga hissa qo'shadi hamda kelgusidagi ilmiy izlanishlar uchun muhim nazariy asos bo'lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Аъзам Э. Пақананинг ошиқ кўнгли (қисса). – Тошкент, 2001. – Б 11.
2. Erbutayeva sh. O'zbek tilida ko'makchilashish hodisasi :filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori(PhD) dissertatsiyasi. –Samarqand: 2005. –40b

3. Botirova A. So'z turkumlarining birlamchi va ikkilamchi funksional-sintaktik tahlili. – Navoiy, 2021. – 123 b.
4. Uralov A. Morfologik shakllar tizimida dualizm, konversiya va transpozitsiya tufayli yuzaga kelayotgan nomuvofiqliklar. Filologiya va pedagogika, 11. Begnarovich, u. A. Specification of appearances of comprehensive forms in uzbek language morphemes. Journalx, 1283-1287.
5. Uralov, a. B. (2018). Comprehensive and extended forms of suffixes in uzbek language. Theoretical & applied science, (12), 127-131.
6. Uralov, A. B. (2018). COMPREHENSIVE AND EXTENDED FORMS OF SUFFIXES IN UZBEK LANGUAGE. Theoretical & Applied Science, (12), 127-131.
7. Azamat, U. (2024). ZAMONAVIY PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALARNING O'RNINI. Elita. uz-Elektron Ilmiy Jurnal, 3(1), 163-168.
8. [https://ru.wikipedia.org/wiki/субституция_\(лингвистика\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/субституция_(лингвистика))
9. [https://ru.wikipedia.org/wiki/Субституция_\(биология\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/Субституция_(биология))